

Nowożytna mennica w Malborku

Nowożytna mennica w Malborku, emitująca monety dla polskich królów, rozpoczęła działalność pod koniec XVI w¹. Sądzi się, że miało to bezpośredni związek z wynalezieniem maszyny menniczej, usprawniającej proces produkcji monet. W literaturze odnajdujemy informacje, że rewolucyjne urządzenie, nazwane prasą menniczą składało się z dwóch walców obracających się w przeciwnych kierunkach, między którymi umieszczano blachę monetarną. Jeden z walców posiadał wytłoczony, negatywowy wizerunek awersu, drugi adekwatnie – wizerunek rewersu. Precyzyjne ustawienie walców pozwalało na dużo większą wydajność pracy w stosunku do wcześniejszego sposobu bicia monet, gdyż umożliwiało obustronnie centralne i równomierne wytłoczenie odcisku. Za wynalazcę maszyny menniczej podaje się Hanusza Sztypla, który był kierownikiem mennicy książęcej w Królewcu². Razem z Janem i Kasprem Gobelem założył spółkę, która zajęła się wdrażaniem wynalazku. Po zademonstrowaniu działania maszyny królowi Zygmuntowi Augustowi³, wspólnicy uzyskali przywilej na eksploatację prasy menniczej na terenie całej Rzeczypospolitej⁴. Przywilej został podpisany w Warszawie 13 kwietnia 1578 r. przez króla Stefana Batorego⁵. Jan i Kaspar Goebel zobligowani zostali do przestrzegania ściśle określonej ordynacji menniczej i poddania się woli najwyższego podskarbiego Rafała Leszczyńskiego.

Miejscem ich pracy i działalności – poza Gdańskiem, został Malbork. Pierwszymi wybitymi monetami były obiegowe szelągi, które emitowano w latach 1584-1585. Na ich awersie

---

¹ W czasach krzyżackich mennica w Malborku emitowała monety w latach 1404-1407 – za panowania wielkiego mistrza Konrada von Jungingen, oraz w latach 1454-1457 – za panowania wielkiego mistrza Ludwika von Erlichhausen. Zob. Paszkiewicz B., *Brakteaty – pieniądz średniowiecznych Prus*. Wrocław 2009, s. 260-261

² Zob. M. Gumowski [1966, *Hanusz Szypel – wynalazca maszyny menniczej*, *Wiadomości numizmatyczne*, r. X.], I. Zagórski [1977, *Monety dawnej Polski. Teksty do tablic*], R. Włodarczak [2007, *Trzy żywoty mennicy malborskiej w czasach Rzeczypospolitej*]; A. Mikołajczyk [1994, *Leksykon numizmatyczny*] twierdzi natomiast, że nową technikę menniczą wprowadził około połowy XVI w. nieznaną mincerz tyrolski w Hall, skąd rozprzestrzeniła się do innych krajów.

³ Mikołajczyk A., *Leksykon numizmatyczny*, Warszawa-Łódź 1994, s. 190

⁴ Dąbrowska M., *Poszukiwania XVI-wiecznej mennicy na Zamku Niskim w Malborku* [w:] *Czar srebra, magia złota*, red. J. Trupinda, Malbork 2007, s. 47-48

⁵ *Confirmatio libertatis Gobeliorum* [w:] Zagórski I., *Monety dawnej Polski. Teksty do tablic*. Warszawa 1977, s. 131

widnieje litera „S” i tarcza herbowa Batorych oraz herb Przegonia, należący podskarbiego koronnego Jana Dulskiego; na rewersie zaś – orzeł z tarczą herbową Batorych na piersi oraz trójkąt – znak mincerza Gracjana Gonzalo. Poza szelągami, emitowano także wyższe nominały: w 1584 r. – grosze, w 1585 r. – trojaki oraz dukaty. Niezwykła rzadkość ich występowania (R8) może sugerować, iż były to monety próbne⁶. Na awersie każdej z monet widnieje popiersie króla w koronie i zbroi; rewersy są odmienne. Na groszach umieszczono orła z tarczą herbową Batorych na piersi; w otoku znajduje się znak mincerski trójkąt oraz skrócona data 84. Na trojakach mamy napis w trzech wersach, a pod nominałem III tarczę z herbem Batorych oraz znak mincerski rozdzielający datę 15-85. Na dukatach widnieje pięciopolowy kartusz herbowy z Orłem i Pogonią oraz tarczą Batorych w centralnej części; znak mincerski oraz skrócona data 85 znajdują się w otoku.

Na monetach malborskich emitowanych pod panowaniem Stefana Batorego, nie widnieje – jak w przypadku późniejszych – pierścień, znak mincerski braci Goebeliuszy. Jest tylko trójkąt – znak mincerza gdańskiego Gracjana Gonzalo. Powodem tego może być fakt, że w latach 1580-1585 Kasper Goebel przebywał w więzieniu⁷.

Wśród badaczy nie ma jednoznacznego poglądu czy malborskie emisje Stefana Batorego to monety ziem pruskich czy monety koronne. Szelągi, trojaki i dukaty uznawane są za monety ziem pruskich, co sugeruje łacińska inskrypcja na rewersach: „ (...) TERRARVM PRVSS”. Natomiast legenda na groszu: „GROS SIMP REGNI POLONI” wskazuje, iż był to grosz koronny⁸.

Śmierć Stefana Batorego – protektora braci Goebeliuszy, a także zatargi z gdańskim senatem spowodowały zamknięcie mennicy oraz powrót Jana Goebela do Królewca.

Za panowania kolejnego króla – Zygmunta III Wazy, Kasper Goebel i Gracjan Gonzalo podjęli starania o ponowne uruchomienie mennicy w Malborku. W tym celu nawiązali kontakt z podskarbisem wielkim koronnym Janem Firlejem. Pod warunkiem przestrzegania stopy menniczej i umieszczania na monetach herbów Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego, otrzymali zgodę 14 maja 1590 r. Jeszcze w tym samym roku, 10 grudnia Jan Firlej podpisał dokument zezwalający na wybijanie w Malborku monety złotej

---

⁶ Włodarczak R., *Trzy żywoty mennicy malborskiej w czasach Rzeczypospolitej, 1584-1666* [w:] *Czar srebra, magia złota*, red. J. Trupinda, Malbork 2007, s. 39

⁷ Ibidem, s. 40

⁸ Zob. Włodarczak R., *Trzy żywoty...*, op. cit., s. 40

oraz srebrnej. 15 września 1591 r. król Zygmunt III potwierdził przywilej na kolejną działalność mennicy malborskiej, która posiadała statut koronnej. Mennica rozpoczęła działalność w 1592 r., emitując szelągi, trojaki i złote dukaty⁹. Poza srebrnymi bito także szelągi i trojaki w złocie¹⁰. Na awersach szelągów widnieje litera „S” z tarczą herbową rodu Wazów; na wyższych nominałach mamy ukoronowane popiersie króla Zygmunta III, zwrócone w prawo. Ponadto na awersach wszystkich nominałów widnieje herb Lewart Jana Firleja, podskarbiego wielkiego koronnego, pełniącego tę funkcję w latach 1590-1609. Na rewersach odnajdziemy natomiast znaki mincerskie: pierścień Goebela oraz trójkąt Gracjana Gonzalo. W roku 1593 wyemitowano największy malborski nominał – dziesięciodukatowy portugał bity w złocie, o wadze ok. 35 g¹¹ i średnicy ok. 40 mm¹². W polu awersu znajduje się popiersie króla w koronie i zbroi, z orderem złotego runa na piersi, w otoku tytulatura monarchy: SIGISMVNDVS III D G REX POL M D L; na rewersie zaś widnieje ukoronowana, pięciopolowa tarcza herbowa z wizerunkami Orła i Pogoni, oraz herbem Wazów – Snopem, w centralnej części; w toku legenda: NON SVE GO VAN HÆ REX 93. Rok 1593 przyniósł jeszcze inną – emitowaną próbnie monetę, upamiętniającą objęcie przez Zygmunta III Wazę tronu szwedzkiego (1594-1599). Mowa tu o ekstremalnie dziś rzadkiej monecie szwedzkiej, bitej w Malborku, o nominale 3 öre (R*)¹³. Na awersie widnieje ukoronowane popiersie króla w prawo oraz tytulatura monarchy w otoku; na rewersie zaś widnieją szwedzkie herby: Trzy korony, Lew oraz Snop Wazów pomiędzy nimi; poniżej nominał oraz data emisji rozdzielająca znaki mincerskie – pierścień i trójkąt.

W latach 1594, 1596, 1600-1601 kontynuowano w Malborku bicie szelągów¹⁴. W roku 1595 ponownie wyemitowano złote dukaty; emisje wznawiano jeszcze w latach 1597-1598. Na ich awersach przedstawiono ukoronowane popiersie króla, zwrócone w prawo; na rewersie umieszczono pięciopolowy kartusz herbowy z Orłem i Pogonią oraz Snopem Wazów w centralnej części. Monety o średnicy bliskiej 22 mm ważyły ok. 3,5 g.

---

⁹ Ibidem, s. 41

¹⁰ Szważyk, J. A., *Pieniądz na ziemiach polskich X-XX w.* Wrocław 1990, s. 226-227

¹¹ Ibidem, s. 226

¹² *Czar srebra...*, op. cit., s. 95

¹³ Na świecie znane są dwa egzemplarze tej monety; jeden z nich przechowywany jest w The Royal Coin Cabinet w Sztokholmie, drugi został zakupiony przez anonimowego kolekcjonera na aukcji organizowanej przez Ulf Nordlind Mynthandel AB w Sztokholmie, w roku 2008. Muzeum Zamkowe w Malborku usiłowało zakupić 3 öre na niniejszej aukcji.

¹⁴ Emisje szelągów z lat 1600-1601 nie posiadają znaków mincerskich – pierścienia i trójkąta, zamiast nich pojawia się litera „M”.

W 1596 r. wybito kolejny okazały nominał – pięcioukatowy półportugał w złocie, o wadze ok. 17,7 g. i średnicy ok. 34 mm¹⁵. Na awersie – podobnie jak w przypadku portugału – znalazło się ukoronowane popiersie króla w prawo, z tytulaturą w otoku: SIGIS 3 D G REX POL E T SVE M D LIT; na rewersie – ukoronowana pięciopółowa tarcza i tytulatura w otoku: PRV D NEC NON SVE CO VAN HÆ REX; data emisji umieszczona została po bokach tarczy, znaki minerskie w otoku rewersu.

W tym samym roku po raz pierwszy wyemitowano szóstaki oraz trzeciaki (ternary). Na awersach ternarów, podobnie jak na szelągach, znalazła się litera „S” z tarczą herbową rodu Wazów, na rewersie ukoronowane tarcze herbowe Polski i Litwy, pod nimi herb Wazów. Szóstaki, charakteryzujące się wysoką próbą srebra, wybito jeszcze w roku 1599, 1600 i 1601. Awers zdobi ukoronowane popiersie króla zwrócone w prawo, na rewersie widnieją ukoronowane herby – Orzeł i Pogoń, pod nimi Snopek Wazów (rys. 9, 10). W każdym roczniku możemy rozróżnić odmiany monety z dużą lub małą głową króla. Na rewersach szóstaków z lat 1600-1601 zamiast znaków mincerskich – pierścienia i trójkąta, które widniały po bokach herbu rodowego Wazów, pojawia się litera „M”, usytuowana w dotychczasowym miejscu nominału – nad tarczami herbowymi (rys. 11, 12). Był to wymóg zawarty w zarządzeniu królewskim; odtąd litera „M” wskazywała miejsce bicia monety – tj. Malbork¹⁶.

Działalność mennicy malborskiej za panowania Zygmunta III Wazy, to nie tylko monety, ale też liczmany, w niektórych przypadkach nazywane podskarbiówkami¹⁷. Ich emitentem był podskarbi wielki koronny Jan Firlej oraz jego brat Mikołaj – referendarz dworu królewskiego i wojewody krakowskiego. Liczmany nie posiadały siły nabywczej pieniądza, służyły do liczenia i kalkulacji na specjalnej desce rachunkowej. Kazimierz Drożdż¹⁸ wymienia kilka typów i odmian malborskich liczmanów i podskarbiówek, w tym egzemplarze bez daty oraz wybite w 1592, oba wyemitowane przez Jana Firleja. Na awersie liczmana bez daty widnieje ukoronowany lampart, w otoku napis: ARMA ILLRIS FAMILIÆ FIRLEIORVM (tłum. „Herb prześwieczonego rodu Firlejów”); na rewersie zaś, w wieńcu z listków, mamy napis w

---

¹⁵ *Czar srebra...*, op. cit., s. 95

¹⁶ Włodarczak R., *Trzy żywoty...*, op. cit., s. 42

¹⁷ Podskarbiówka to nazwa liczmana wyemitowanego przez podskarbiego

¹⁸ Drożdż K., *Podskarbiówki i liczmany Rzeczypospolitej Obojga Narodów i z Rzeczypospolitą powiązane*, Warszawa 2014

dwóch wersach: CONSILIO / ET ARMIS (tłum. „Radą i orężem”)¹⁹. Podskarbiówka z 1592 r. na awersie ma umieszczony herb Lewart, bogato ozdobiony labrami, legenda otokowa głosi: IOANES FIRL D DAM REGN POLONI TESAV (tłum. „Jan Firlej z Dąbrownicy, Królestwa Polskiego Podskarbi”); na rewersie widnieje drzewo laurowe z jednoramienną wagą z szalką, w otoku: NITITVR SVB ONERE 159Z (tłum. „Wysila się pod ciężarem”)²⁰. Liczmany braci Firlejów, bite w 1593 r., są niemal identyczne, rozróżnia je jedynie legenda otokowa na awersie, która zawiera imię emitenta: IOAN lub NICOLAVS. W polu widnieje herb Leward – ukoronowany lampart, otoczony grubym wieńcem. Na rewersie umieszczono drzewo palmowe o dwunastu gałęziach, a na jednej z nich zawieszony jest odważnik. W otoku, w którym widnieją znaki mincerskie – pierścień oraz trójkąt, biegnie legenda: NITITVR SVB ONERE VIRTVS, co oznacza „Cnota wysila się pod ciężarem”²¹.

Poza podskarbiówkami i liczmanami rodu Firlejów, w 1601 r. powstał w Malborku jeszcze mały miedziany liczman mincerza malborskiego Krzysztofa Riedmullna. Na jego awersie widniał orzeł, w otoku zaś tytułatura emitenta CHRISTOPH RIEDMVLLN; na rewersie umieszczona została data emisji i napis w trzech wersach: DENA / RIVS CV / PREVS, poniżej mieścił się pierścień – znak mincerski braci Goebeliuszy. Niestety nie znamy dziś miejsca przechowywania choćby jednego egzemplarza; przedwojnemu badaczowi liczmanów – Bolesławowi Demelowi²² znany był z kolekcji Emeryka Hutten-Czapskiego²³.

Ostatnim polskim królem emitującym monety w Malborku był Jan II Kazimierz. Mennica podjęła działalność w 1666 r. wybijając dla Wielkiego Księstwa Litewskiego miedziane szelągi. Monety o średnicy 15-16 mm, ważyły nieco powyżej 1 g. Na awersie szelągów widnieje głowa króla w wieńcu laurowym, zwrócona w prawo oraz tytułatura władcy IOAN CAS REX; umieszczono też inicjały zarządców mennicy: „GFH” – Jerzego Fryderyka Horna lub „TZM” – Teodora Horna. Na rewersie widoczna jest Pogoń Litewska oraz monogram złożony z liter „HKPL”, będący oznaczeniem podskarbiego wielkiego litewskiego Kriszpina

---

¹⁹ Znany jest jeden egzemplarz, przechowywany w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie. Prawdopodobne jest, że podskarbiówka ta została wybita w mennicy w Gdańsku, którą bracia Goebel dzierżawili w latach 1579-1587. Zob. Drożdż K., *Podskarbiówki i liczmany...*, op. cit., s. 44

²⁰ Znany jest jeden egzemplarz, przechowywany w zbiorach Muzeum Narodowego w Krakowie, pochodzący z kolekcji Emeryka Hutten-Czapskiego.

²¹ Drożdż K., *Podskarbiówki i liczmany Rzeczypospolitej Obojga Narodów i z Rzeczypospolitą powiązane*, Warszawa 2014, s. 44-45

²² Demel B., *Liczmany mennicze zwane podskarbiówkami*, Warszawa-Kraków 1911.

²³ Kałkowski T., *Cztery żywoty...*, op. cit., s. 54

Kirszensteina²⁴. Litewskie szelągi, potocznie zwane boratynkami²⁵ są przykładem monety inflacyjnej, której kurs zawyżono, choć realna wartość kruszcu nie pokrywała wartości. Monety te wybito w celu pozyskania pieniędzy koniecznych na wypłaty żołdu wojskom Rzeczypospolitej oraz dla pokrycia choćby części innych długów państwowych²⁶.

Warto jeszcze pochylić się nad zagadnieniem lokalizacji malborskiej mennicy, działającej w epoce nowożytnej. W koncesji zatwierdzonej przez króla Zygmunta III Wazę jest wzmianka o mennicy, którą przed kilku laty na zamku malborskim Goebel założył²⁷ (chodzi zapewne o czasy emisji Stefana Batorego). O tym samym najprawdopodobniej pomieszczeniu mowa jest w Rewizji Ekonomii Malborskiej z 1675 r. Przy opisie Zamku Wysokiego znajduje się wzmianka o piwnicy, w której bito miedziane szelągi²⁸. Z opisu pomieszczeń wnioskujemy, że mogła się ona mieścić w południowej części skrzydła zachodniego Zamku Wysokiego. Romualda Włodarczak, wieloletnia kustosz gabinetu numizmatycznego MZM, przypuszcza że – poza emitowanymi przez Jana II Kazimierza miedzianymi szelągami – bito także i tutaj monety Stefana Batorego²⁹.

Informacji o mennicy zasięgamy także z opisu Jakuba Szczepańskiego, starosty mirachowskiego, który w 1607 r. w czasie wizytacji w zamku malborskim dokonał lustracji budynków usytuowanych w ciągu za kościołem św. Wawrzyńca. W tym wypadku mamy do czynienia z mennicą założoną za panowania Zygmunta III Wazy. Dowiadujemy się, że mennica mieściła się w budynku o konstrukcji fachwerkowej, z podwórzem otoczonym ogrodzeniem. Z podwórza wchodziło się do komory, w której znajdował się piec do topienia kruszców. Osobne wejście prowadziło do sieni i izby o dwóch oknach, ogrzewanej piecem, która być może należała do mincmistrza. Z izby prowadziły drzwi do komory, a następnie do *młyna mincarskiego*, gdzie – według zapisu lustratora – znajdowały się *instrumenta mincarskie do drukowania pieniędzy*. Z młyna przechodziło się do komory o dwóch oknach, w której lustrator odnotował m.in. *instrumenta do rozciągania srebra* (walcarki do

---

²⁴ Włodarczak R., *Trzy żywoty...*, op. cit., s. 43-44

²⁵ Nazwa pochodzi od projektodawcy i realizatora ich emisji Tytusa Liwiusza Boratiniego, sekretarza królewskiego, dzierżawcy mennic koronnych i zarządcy mennicy krakowskiej.

²⁶ Zob. Janušonis S., *Nieznane rachunki z lat 1663-1667 dotyczące bicia miedzianych szelągów w mennicach W. KS. Litewskiego*, [w:] „Wiadomości numizmatyczne”, r. XIX, 1975, z. 2, s. 96-121

²⁷ Zagórski I., *Monety dawnej...*, op. cit., s. 135-136

²⁸ Hejsoz W., Waluszewska J., *Źródła do dziejów ekonomii malborskiej*, Toruń 1967, t. 4, s. 53, 147

²⁹ Włodarczak R., *Trzy żywoty...*, op. cit., s. 44

formowana blach), *instrument do wyrzeźniania monet oraz tokarnie do walców pilowania (...), co drukują pieniądze*³⁰.

Maria Dąbrowska prowadząca badania wykopaliskowe na Zamku Niskim w Malborku, nie ma wątpliwości, co do tego, że opisany w lustracji budynek i sprzęty należały do mennicy działającej w malborskim zamku w latach 1584-1585 i 1592-1601³¹. Kierowane przez nią badania prowadzono po północno-zachodniej stronie zachowanego ciągu zabudowań gospodarczych oraz we wnętrzu ostatniego z istniejących obecnie budynków. W roku 2005, w pierwszym sezonie badań, odsłonięto część większego pomieszczenia, przylegającego bezpośrednio od strony północnej do istniejących zabudowań. W trakcie eksploatacji nawarstwień pozyskano liczne artefakty związane z przetopem metali. Wydobyto m.in. metaliczne żużle, fragmenty tygli ceramicznych oraz cegieł z naciekami z metalu. Według Marii Dąbrowskiej możemy je wiązać z działającą w najbliższej okolicy mennicą, choć brak jednoznacznych wskazówek umożliwiających jej precyzyjną lokalizację.

Podsumowując – z przytoczonych powyżej dokumentów archiwalnych wynika, że mennica nowożytna mennica w Malborku, funkcjonowała w różnych miejscach. Za panowania króla Zygmunta III Wazy zlokalizowana była na Zamku Niskim (tzw. Przedzamczu), najprawdopodobniej w ciągu budynków gospodarczych za kościołem św. Wawrzyńca. Za panowania Jana II Kazimierza usytuowano ją na Zamku Wysokim, w piwnicach skrzydła zachodniego, po stronie południowej. Być może w tym samym miejscu mieściła się pierwsza polska mennica w Malborku, emitująca monety Stefana Batorego.

Bibliografia:

Czarnowska J., *Mennica malborska za panowania królów polskich* [w:] *Odkrywamy polskość Malborka w stulecie odzyskania niepodległości*, red. J. Hochleitner, K. Polejowski, Malbork 2018

Dąbrowska M., *Poszukiwania XVI-wiecznej mennicy na Zamku Niskim w Malborku* [w:] *Czar srebra, magia złota*, red. J. Trupinda, Malbork 2007

Demel B., *Liczmany mennicze zwane podskarbiówkami*, Warszawa-Kraków 1911

---

³⁰ Za: Dąbrowska M., *Poszukiwania...*, op. cit., s. 47

³¹ Ibidem, s. 47

- Drożdż K., *Podskarbiówki i liczmany Rzeczypospolitej Obojga Narodów i z Rzeczypospolitą powiązane*, Warszawa 2014
- Dylewski A., *Historia pieniądza na ziemiach polskich*, Warszawa 2011
- Gumowski M., *Hanusz Szypel – wynalazca maszyny menniczej*, *Wiadomości numizmatyczne*, r. X, 1966
- Hejosz W., Waluszewska J., *Źródła do dziejów ekonomii malborskiej*, Toruń 1967, t. 4
- Janušonis S., *Nieznane rachunki z lat 1663-1667 dotyczące bicia miedzianych szelągów w mennicach W. KS. Litewskiego*, [w:] „*Wiadomości numizmatyczne*”, r. XIX, 1975, z. 2
- Kałkowski T., *Cztery żywoty mennicy malborskiej*, Malbork 1969
- Mikołajczyk A., *Leksykon numizmatyczny*, Warszawa-Łódź 1994
- Szwagrzyk, J. A., *Pieniądz na ziemiach polskich X-XX w.* Wrocław 1990
- Włodarczak R., *Trzy żywoty mennicy malborskiej w czasach Rzeczypospolitej, 1584-1666* [w:] *Czar srebra, magia złota*, red. J. Trupinda, Malbork 2007
- Zagórski I., *Monety dawnej Polski. Teksty do tablic*. Warszawa 1977